

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У І ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

Лариса ГУЦУЛ, Олександра ГУЦУЛ (Кіровоград, Україна)

Стаття присвячена питанню про правовий статус української мови в Російській імперії I чверті XVIII ст. Дослідження Сенатського указу 1720 р. дає змогу стверджувати, що це адміністративне розпорядження мало на меті не лише встановлення цензури релігійних книг, а було одним із визначальних кроків поступового витіснення української мови російською.

Ключові слова: Книгодрукування, історія української мови, церковна цензура, указ Петра I 1720 р., Сенатський указ 1720 р., богослужбові книги, богословські книги, адміністративний указ, Сенат, державна цензура, церковнослов'янська мова, друкарня Києво-Печерської Лаври, російське право періоду імперії XVIII ст.

The article is dedicated to the question of the legal status of the Ukrainian language in the Russian Empire of the XVIII-th century. This historico-graphical analysis has allowed the author to draw the conclusion that it's very important to study the context of the Ukrainian-Russian relationships of that time. The author asserts that the senatorial edict of 1720 had not only a purpose to install the religious censorship but had a great impact on the onward replacement of Ukrainian by Russian.

Keywords: Book-printing, the Ukrainian language history, church censorship, Peter the Great's edict of 1720, the senatorial edict of 1720, divine service books, theological books, administrative edict, Senate, State censorship, the Church-slavonic language, Kiev Pechersk Lavra printing-press, the Russian legislation of the period of the Russian Empire of the XVIII-th century.

Постановка проблеми. Перебування України в складі різних імперій спричинилося до того, що в душах і свідомості українців розвинувся комплекс меншовартості рідної мови, стверджує В. В. Лучик, і найбільше постаралися в цьому плані Російська імперія і радянська система, що, зрештою, і зумовило поступове витіснення української мови російською на периферію суспільного життя [7: 4]. Одним із кардинальних кроків у цьому напрямку був Сенатський указ 1720 року, який можна вважати проявом політичної антиукраїнської сваволі.

Історія української мови актуальна та полемічна. Помітно розширилося коло дисциплін, які вивчають її з точки зору своїх задач, а також залучених історичних джерел. У зв'язку з цим, доцільно звернутися до питання про організацію дослідження теми та зокрема, позначенню тих віх, які б допомогли визначити напрямок наукового пошуку.

Розмірковуючи щодо проблеми статусу української мови в Російській імперії XVIII ст., виправданими, на наш погляд, є хронологічні рамки: час реформ Петра I та Катерини II. У них можна застосувати ретроспективний метод дослідження, який дозволяє в потоці історичних подій виділити об'єкти для спостереження, прослідкувати динаміку їх розвитку на основі кінцевого стану явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рідко яке дослідження з історії української мови не звертає увагу на "Указ Петра I" 1720 року "про заборону книгодрукування українською мовою", визначаючи його як один із "визначальних кроків" у процесі витіснення її російською мовою на периферію суспільного життя України [7: 4]. Мотиви його видання та наслідки реалізації вважались настільки очевидними, що дотепер не поставлене питання про спеціальний джерелознавчий аналіз документа. Разом з тим, невідповідність між значенням, яке надається указу, та межею його осмислення і вивчення може свідчити про те, що трактування джерела викликає труднощі.

Співіснування рівнозначних української та російської культур несе в собі небезпеку міжкультурних та конфесійних конфліктів. Щоб запобігти їх прояву, важливо вміти прогнозувати розвиток мовної проблеми. Для цього варто звернутися до джерел, прилучитися до історичного досвіду. Оскільки "Указ Петра I" у науковій літературі визнається першим кроком російського уряду в напрямку витіснення української мови, то буде цікавим здійснити нову спробу незаангажованого дослідження цього документа.

Відмінність нашого трактування змісту указу краще зрозуміти на тлі джерелознавчих розвідок, що були запропоновані широкому загалові раніше.

Відомий історик права А. І. Яковлів писав, що 6 жовтня 1720 року "було видано знаменитий сенатський указ про заборону друкувати на Україні нові книги й про справляння українських стародруків за московськими книгами такого змісту". Отже, "цей указ заборонив зовсім друк на Україні нецерковних книг, а церковні книги наказано позбавити місцевих українських особливостей (слів, наголосів тощо), щоб *"особого наречія в оных не было"* [18: 51].

Така коротка, але водночас змістовна характеристика указу важлива для нас тому, що поперше, належить досліднику, котрий його читав і знає, що він виданий був не царем, а Сенатом. По-друге, висновки А. Яковліва співголосні загальноприйнятим в українській науковій літературі.

Зміст документа був відомий і вченому-культурологу, досліднику історії української мови та церкви митрополиту І. Огієнку, який назвав його "жорстким наказом" Петра I [10: 20–121], посилаючись на преамбулу: *"Великому государю, его царскому величеству известно учинилось..."* та на формулювання резолюції: *"Того ради его царское величество указал..."* [13: 44]. Як пояснив учений: "Муляла йому (тобто Петру I – О. Г.) очі українська літературна мова" [10: 120–121] та "давню вже мав зуба проти українських друкарень..." [9: 298–299].

Дослідник історії української церкви І. Власовський появу указу пов'язував з політикою російського уряду, яка була спрямована на підпорядкування церкви державному контролю. У зв'язку з цим київській та чернігівській друкарням заборонялося друкувати "надалі нових книг, а тільки попередні церковні", а "ці попередні видання було наперед встановлено повну однозгідність їх з такими ж церковними книгами" російськими [3: 57]. Як прояв "політичної антиукраїнської сваволі" оцінює Н. Д. Бабич заходи царського уряду того часу щодо української мови та культури загалом [2: 6].

Аналогічна точка зору викладена на сторінках енциклопедії «Українська мова»: «1720 видається царський указ про заборону видання Києво-Печерською і Чернігівською друкарнями нецерковних книг, а також про наступний випуск книг лише російським варіантом церковнослов'янської мови. Витіснення українського варіанта церковнослов'янської мови з церковного вжитку спричинило зміну мовної орієнтації шкіл, а також Київської академії, що, в свою чергу, полегшило царській владі зросійщення суспільного життя в Україні» [16: 358].

Оскільки в указі йшлося про регламентацію видання богослужбових книг, то для всіх указаних авторів він став одним із свідчень поступового процесу, започаткованого ще в XVII столітті, обмеження, а в подальшому й ліквідації державної та церковної автономії України. Зауважимо, що жоден автор не вважав за необхідне проаналізувати політику царського уряду, виходячи із ситуації, що склалася в першій чверті XVIII ст. в суспільно-політичному та церковному житті самої Росії.

Мета написання статті. Мета нашої розвідки – дослідити перші нормативно-правові акти I чверті XVIII ст., які регламентували використання української мови на теренах Російської імперії. Завдання: 1) виявити нормативно-правові акти, які лягли в основу законодавчого регулювання мовної політики Російської імперії I чверті XVIII ст.; 2) дати цим актам історико-правовий коментар.

Виклад основного матеріалу. Навівши типові оцінки сенатського указу від 5 жовтня 1720 року, надалі пропонуємо власне прочитання та розуміння його змісту, мети й завдань, що покладалися на нього.

Указ – казусна реакція російського уряду на видання і обіг українських церковних книг, адміністративна за своїм правовим характером. Він був виданий у контексті встановлення централізованого, разом із церквою, управління друком, здійснення духовної цензури.

Появу указу спричинили видання ставропігійськими друкарнями (тобто тими, що безпосередньо підпорядковувалися московському патріарху) Києво-Печерського та Свято-Троїцького монастирями богослужбових книг, які містили *"многая лютерская противность"*, або ж друкованих *"по желанию раскольническому"*, що *"несогласно с великороссийскими печатями"*. Крім того, на титульних аркушах київських книг зазначалося, що вони опубліковані *"Ставропігією Вселенського Константинопольського патріарха"*, хоч в той час Лавра йому вже не підпорядковувалась. Очевидно, видавці не бажали звертатися до московського патріарха за дозволом друкувати книги й водночас змушені були зважати на можливі сумніви читачів щодо правомірності використання такої літератури під час церковної служби. Повернення до архаїчної форми титульного аркуша було порушенням встановленого порядку посвідчення світською та духовною владами відповідності змісту перекладу книги канонічним зразкам. Практика вимагала друкувати повеління царя на видання книги та благословення московського патріарха. Саме тому в сенатському указі було зазначено, що цар *"указал именоваться Киевскому и Черниговскому монастырям, во всех книгах, ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских"* (зауважимо, що Києво-Печерська лавра вийшла із під юрисдикції Константинопольського патріархату в 1684 р. З цього часу архимандритів затверджував московський патріарх. Із 1685 р. вся Київська митрополія перейшла під управління Московської патріархії. У 1688 р. ставропігійські права отримала Чернігівська єпархія). Що ж стосується подальшої видавничої діяльності друкарень, то їм наказувалося *"книг никаких, кроме церковных, прежних изданий, не печатать"*. Причому перед публікацією вимагалось звірити їхній текст із такими ж *"великороссийскими"*, щоб *"никакой розни и особого наречия во оных не было"*. Такий порядок було встановлено для *"церковных старых книг"*. *"А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не объявля об оных в Духовной коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать"* – таким чином друкарні позбавлялися права свободи друку, усі їхні видання підлягали цензурі Духовної колегії. Мета указу полягала в тому, щоб *"не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти"*. Як бачимо, турбота про збереження істинності віри тісно пов'язувалася із формою її вираження.

Перш за все, варто відзначити, що опублікування документа в *"Повному зібранні законів Російської імперії"* (а саме там він був знайдений дослідниками) ще не означає, що він мав силу закону. Поява цього протиріччя зумовлена кількома причинами, в тому числі – відсутністю в російському праві чіткої межі між законом та адміністративним розпорядженням вищої влади. Тому видавцям *"Повного зібрання..."* не завжди вдавалося з'ясувати, що перед ними: закон чи підзаконний нормативний акт. Адміністративне розпорядження від закону відрізнялося тим, що

предмет регулювання першого – особливий, окремий випадок, другого – визначення загального правила, за яким варто слідувати в усіх подібних випадках [12: 83–84]. Розпорядження носили тимчасовий характер, виходили від верховної влади безпосередньо або ж за допомогою установ, інститутів влади, нею ж заснованих. Закони вступали в силу безпосередньо за волею государя, незалежно від форми її вираження. Проте на практиці відмінностей між ними не робили, якщо адміністративне розпорядження виходило безпосередньо від верховної влади. За своєю вагомістю вони вважалися рівнозначними [6: 3–6].

У Російській імперії першої чверті XVIII ст. закони видавалися у формі уставів, регламентів та сепаратних указів (іменних указів та їх різновидів). Досліджуваний указ був виданий Сенатом, як видно із тексту, за розпорядженням царя. Цим документ уподібнюється до однієї з різновидів іменних указів – *"именной указ объявленный из Сената"*.

У першій чверті XVIII ст. Сенат очолював ієрархію державних установ Росії. У літературі не має єдиного погляду на його функції, нормативно-визначену компетенцію та обсяг реальних повноважень у той період. Історик права А. Н. Філіппов уважав, що Сенат – центральна судово-військово-фінансова установа, яка здійснювала верховний нагляд за державним управлінням у зазначених галузях [14: 68]. Його компетенція законодавчо не була вичерпно визначена, були лише встановлені пріоритети в певних сферах діяльності. Сенат виконував укази і розпорядження Петра I, нормотворча ж діяльність не виходила за межі видання управлінських (виконавчих) підзаконних нормативно-правових актів. Як вищий орган загальної компетенції, він у період підготовки церковної реформи, міг бути задіяний для вирішення поточних справ церкви. Така практика знаходилася в контексті політики Петра I, що була направлена на підпорядкування церкви державі, наслідком якої стало заснування 25 січня 1721 року Духовної колегії.

Очевидно, що описаний в указі випадок не був визначальною причиною, а тільки актуалізував наміри царя регламентувати видання церковної літератури. І справа не тільки в тому, що на часі було проведення церковної реформи. Важливою віхою у відносинах світської та духовної влади стало вінчання московського князя Івана IV на царство в 1547 році, що остаточно утвердило на Русі державно-правовий погляд на царя як на правонаступника візантійських імператорів, котрі традиційно вважалися захисниками та заступниками вселенського православ'я [17: 234]. Тому російські самодержці як "християнські государі" не усувалися від участі у вирішенні важливих церковних справ, захищали церкву від розколів. Підтримка православ'я була необхідним кроком, оскільки воно виконувало функції державної ідеології та володіло значним потенціалом соціальної консолідації та мобілізації. Проте здатність релігії примушувати людей переходити до політичних дій може зробити її джерелом конфліктів. Конфліктогенність властива будь-якому поліконфесійному суспільству, до яких належало й російське. Вона зростає, якщо відбувається розкол всередині самої конфесії. Історичний досвід свідчить, що амбівалентність релігії дозволяє використовувати її різним політичним силам [8: 8]. Отже, держава, яка намагається забезпечити політичну стабільність у суспільстві, не повинна ігнорувати церковні проблеми. Такий підхід означає неминучість перетину релігійних та політичних інтересів. І тут багато що залежить від того, які взаємини склалися між державою та церквою. Зі скиненням патріарха Никона в 1667 році рівновага між ними порушилась на користь держави. А ліквідація патріаршества та насадження синодальної форми правління з 1721 року остаточно підкорило церковне керівництво світській верховній владі. Влада зробила зміцнення авторитету церкви, релігійного догматизму, обрядовості одним із головних своїх обов'язків, зафіксувавши його російським законодавством.

У Соборному Укладені 1649 року, яке зберігало своє правове значення понад 200 років, йшлося: царська влада бере під свій захист закону християнське (православне) віровчення. У світському кодексі права перша глава присвячена злочинам проти церкви, тим самим підкреслювалася їх першорядна значимість для держави. Одночасно ст. 1 (гл. I) узаконила право держави втручатися в судові справи церкви [15: 19]. Обмеження компетенції церкви перш за все у загальногромадянських справах, здійснене у XVII ст., стало ще більш рішучим, починаючи з першої чверті XVIII ст.

У Духовному регламенті 1721 р. Петро I своє завдання в галузі церковних перетворень сформулював таким чином: будучи церкві *"благодичиня блюститель"*, він мав намір зайнятися *"исправлением чина духовного"* [4: 540], що передбачало, поряд з іншими заходами, уніфікацію православного церковного обряду, богослужбових книг.

У зв'язку з цим духовним і світським чинам наказувалося розшукувати *"вновь сложенные и"*

слагаемые акафисты и иные службы и молебны, которые наипаче в наша времена в Малой России сложены суть не малое число, суть ли оная сложения писанию священному согласные и не имеют ли нечто в себе слову Божию противные, или хотя нечто непристойное и празднословное" [4: 547].

"*Исправление чина церковного*" означало законодавче оформлення духовної цензури, боротьбу з католицизмом, протестантизмом, ерессю, розколом. Для священнослужителів відступ від офіційного віровчення, непідпорядкування церкві були найтяжчими злочинами. Світська влада враховувала перш за все політичний зміст і наслідки тієї чи іншої ересі, не забуваючи при цьому інтересів державної релігії. Так, у першій чверті XVIII ст. політика уряду щодо розкольників не була однозначною, часто вона керувалася прагматичними інтересами. Разом з тим до них виявлялося ставлення як до фанатичних апологетів старовини, що не приймали реформи, а значить були бунтарями. Особливо жорстокі покарання передбачалися за "*сворачивание*" до розколу, тобто за передачу старообрядницького віровчення іншим особам. Заборонялися громадські богослужіння, переховування розкольників книг "*под опасением жестокой казни*" [1: 347].

Категорично заборонялася пропаганда іновірства серед православних. Намагаючись берегти офіційну релігію від конкуренції інших віросповідань, уряд заборонив ввіз до країни богословських книг, які друкувалися російською мовою за кордоном, і перекладати іноземні богословські твори російською мовою без дозволу Синоду [11: 406–411]. До сказаного варто додати, що в першій чверті XVIII століття в середовищі російської церковної ієрархії посилювалася ворожнеча щодо духовних осіб, які були вихідцями з України і посідали більшість архієрейських кафедр. Їх сприймали за еретиків, ненависних "латин" (католиків). Звідси упереджено-критичне ставлення й до церковної літератури, що друкувалася в Україні. Так, патріарх Іоаким або ронив українським випускати книги без його попереднього "*досмотрения и благословления*", він обурювався публікацією "Четьї-Мінеї" Дмитра Туптала, оскільки вона "*приложисте некая словеса церкви... необычная*" [5: 307].

Висновки. Отже, борючись проти інакомислення, яке розколювало російське суспільство, особливо після реформ патріарха Никона, "регулярна" держава Петра I вживала найрізноманітніших заходів проти нерегламентованих і не контрольованих офіційною церквою релігійних ініціатив. Серед них і ті, що визначалися сенатським указом 1720 року. Ним була закладена основа формування централізованої духовної і світської цензури, в першу чергу церковних книг, написаних церковнослов'янською мовою. Але указ не стосувався світської художньої і наукової літератури. Оскільки проблематика релігійної, а також художньої та наукової друкованої літератури була тісно пов'язана між собою, то юридична невизначеність сенатського указу 1720 року могла бути використана і проти видань українською мовою. Не випадково вітчизняні дослідники саме в такому руслі інтерпретували указ, визначаючи його першим кроком російського уряду в напрямку витіснення української мови.

Перспективи подальших досліджень означеної проблеми вбачаємо в розгляді політики російського уряду щодо української мови до кінця XVIII століття, виявленні основних віх цього процесу – витоків заборони української мови. А також в розробці ретроспективного методу історико-правового та мовознавчого дослідження на основі використання нормативно-правових актів Російської імперії XVIII – XIX ст., що дозволить з'ясувати тенденції мовної політики російського уряду.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Анисимов Е. Время петровских реформ / Е. Анисимов. – Л., 1989. – С. 347.
2. Бабич Н. Д. История украинской литературной мовы / Н. Д. Бабич. – Львів., 1993. – С.6.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – К., 1998. – Т. III. – С. 57.
4. Духовный регламент. 4 февраля 1721 г. // Законодательство Петра I. – М., 1997. – С. 540.
5. Краснобаев Б. И., Черная Л. А. Книжное дело // Очерки русской культуры XVIII века / Б. И. Краснобаев, Л. А. Черная. – МГУ., 1987. – Ч.2. – С.307.
6. Латкин В. Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) / В. Н. Латкин. – СПб., 1899. – С. 3-6.
7. Лучик В. В. Ретроспективний і перспективний погляд на статус української мови як державної / Василь Вікторович Лучик // Наукові записки. – Випуск 30. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. Винниченка, 2000. – С. 4.
8. Малашенко А. Религия – дело не частное / А. Малашенко // Независимая газета, 2001. – 16 березня. – С. 8.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства / Іван Іванович Огієнко. – К., 1994. – С. 298-299.

10. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Іванович Огієнко. – К., 1995. – С. 120-121.
11. Протестантизм в России // Христианство. Энциклопедический словарь. М., 1995. – Т. 2. – С. 406-411.
12. Руководство к познанию законов. Сочинение графа Сперанского. – СПб, 1845. – С. 83-84.
13. Сенатский указ. 5 октября 1720 г. // Полное собрание законов Российской империи – I (надалі ПСЗ-I). – Т. VI. – № 3653. – С. 244.
14. Сизиков М. И. Сенат / М.И. Сизиков // Законодательство Петра I. – М., 1997. – С. 68.
15. Соборное Уложение 1649 г. – Л., 1987. – С. 19.
16. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 358.
17. Цыпин В. А. Церковное право / В. А. Цыпин. – М., 1996. – С. 234.
18. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках / А. Яковлів // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 151.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Лариса Гуцул – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія української мови XVIII – XIX століть, правовий статус української мови, акцентологія ономастичної лексики, відтопонімний словотвір.

Олександра Гуцул – студентка факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія української мови XVIII – XIX століть, історія держави та права України, правовий статус української мови.